

„ROZBIĆ PODZIEMIE WILEŃSKIE !” AKCJA X – NIEZNANA OPERACJA MBP Z 1948 ROKU

Ogólnopolska akcja Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (pod kryptonimem „X”) czerwiec–listopad 1948 r. była jedną z największych operacji komunistycznych służb bezpieczeństwa skierowanych przeciw powojennemu podziemiu niepodległościowemu. Podczas akcji ujęto, a następnie skazano na kary śmierci oraz wieloletniego więzienia wielu oficerów i żołnierzy wileńskiej AK. Dramatycznym epilogiem akcji „X” były liczne zbrodnie sądowe.

Głównym celem operacyjnym ogólnopolskiej akcji MBP prowadzonej pod kryptonimem „X” było zniszczenie struktur Okręgu Wileńskiego AK, którego żołnierze po zakończeniu operacji „Ostra Brama” zostali ewakuowani do Polski, a następnie ujęci w ramy dalszej konspiracji. Była to kolejna próba (po akcjach NKWD z lat 1944–1945 oraz UB z lat 1946–1947) rozbicia poakowskiej konspiracji wileńskiej.

Na czele Okręgu Wileńskiego AK stał w latach 1944–1948 ppłk Antoni Olechnowicz „Pohorecki”. Dobrze zorganizowane komórki konspiracji wileńskiej działały w Warszawie, Łodzi, Gdańsku, Olsztynie, Bydgoszczy, Szczecinie, Katowicach oraz na Dolnym Śląsku.

W skład okręgu wchodziły:

1. szwadrony V i VI Brygady Wileńskiej (Pomorze, Mazury, Podlasie), prowadzące walki partyzanckie z siłami komunistycznego aparatu terroru;
2. cywilna siatka konspiracyjna okręgu, zajmująca się utrzymywaniem łączności, zbieraniem informacji, legalizacją i rozpoznaniem potencjalnej bazy mobilizacyjnej na wypadek wybuchu wojny,
3. siatka „Krzysztof”, prowadząca działalność *stricte* wywiadowczą.

Zadania, jakie miał wykonywać okręg, zostały wyznaczone jeszcze na Wileńszczyźnie w lipcu i sierpniu 1944 r. Należały do nich: 1. ochrona żołnierzy i ludności przed sowieckim terrorem, 2. ochrona wartości narodowych, 3. samoobrona poprzez likwidację komunistycznych konfidentów, 4. zachowanie więzi organizacyjnej, 5. prowadzenie działalności informacyjno-propagandowej. Po przeprowadzeniu ewakuacji do Polski ograniczono je do niezbędnego minimum. Położono nacisk na zachowanie więzi organizacyjnej, działalność informacyjno-wywiadowczą, „legalizację”, przy jednoczesnym „uśpieniu” szerszej siatki konspiracyjnej, którą miano uaktywnić dopiero w momencie wybuchu wojny między Związkiem Sowieckim i Zachodem.

Centrum dowodzenia akcją „X” znajdowało się w Wydziale II Departamentu III MBP w Warszawie, gdzie naczelnicy Wydziałów III poszczególnych WUBP przekazywali raporty spe-

cialne z przebiegu całej operacji. Na szczeblu centralnym akcją „X” kierowali dyrektor Departamentu III MBP płk Jan Tataj i ppłk Adam Humer. Pierwsze rozkazy i wytyczne z „centrali” dotarły do wszystkich WUBP 7 VI 1948 r. Funkcjonariuszom polecono rozpracowywać i aresztować wszystkie osoby związane wcześniej z terenem Wileńszczyzny. 29 VII w kolejnym rozkazie „centrala” instruowała funkcjonariuszy zajmujących się rozpracowaniem konspiracji wileńskiej: „Uzyskane w śledztwie wyjścia są przez podejrzanych traktowane jako towarzyskie. Po ustaleniu jednak, że kontakty te pochodzą z Wileńskiego, należy je traktować jako kontakty natury organizacyjnej. Z tych powodów stosujemy areszty w stosunku do wszystkich osób związanych z grupą wileńską i przeprowadzoną akcją X. Zatrzymanie tych osób musi przynieść w rezultacie ustalenie ich kontaktów organizacyjnych i form działalności [...]. Szczególnie ważne jest zorganizowanie [...] należytego śledztwa w celu rozpracowania każdej osoby [...]. Należy zatrzymać na zasadzkach wszystkie osoby pochodzące z Buga. Przyjście tych ludzi na zasadzkę oznacza, że są związane w takiej czy innej formie z grupą wileńską”.

13 VIII kolejne wytyczne polecały „akcją X prowadzić aż do zupełnego rozbitcia podziemia wileńskiego”. W czasie trwania operacji niezwykle przydatne dla funkcjonariuszy bezpieczeństwa okazały się informacje i materiały operacyjne zgromadzone podczas wiosennej amnestii w 1947 roku.

Funkcjonariuszy Sekcji II Wydziałów III i Wydziałów Śledczych WUBP oraz Sekcji II Referatów III i Referatów Śledczych PUBP w terenie wspomagali przydzieleni na czas akcji pracownicy innych pionów operacyjnych komunistycznego aparatu bezpieczeństwa, siły MO, KBW, ORMÓ, „ludowego” WP, prokuratury i sądownictwa wojskowego oraz uaktywniona wówczas siatka agentury, zainstalowanej już wcześniej w środowiskach wileńskich. W trakcie akcji „X” przeprowadzono tysiące rewizji oraz zasadzek domowych („kottów”). Obserwacją operacyjną objęto ważniejsze ulice większych miast oraz dworce kolejowe i autobusowe. Funkcjonariusze UB, biorący udział w akcji, mieli odbitki fotografii ściganych żołnierzy wileńskiej AK. Nie tylko rozpracowywanych wilnian, ale również członków ich rodzin zabierano w czasie akcji

Ppłk Antoni Olechnowicz ps. „Pohorecki”, ostatni Komendant Okręgu Wileńskiego AK (kwiecień 1945–czerwiec 1948). Zdjęcie wykonane w 1946 roku

Kpt. Wacław Walicki ps. „Tassara”, zastępca Komendanta Okręgu Wileńskiego

Henryk Urbanowicz ps. „Zabawa”, żołnierz Okręgu Wileńskiego, partyzant szwadronów mjr. Zygmunta Szendzielarza „tupaszkii”

z mieszkań, uprowadzano z miejsc pracy i aresztowano „na zasadzkach”. Wszyscy aresztowani byli poddawani szybkim i intensywnym przesłuchaniom „operatywnym” w celu ustalenia ich ewentualnych związków z konspiracją wileńską. Zatrzymani w powiatach, po wstępnych przesłuchaniach w PUBP, byli przewożeni na szczegółowe śledztwo do WUBP, a następnie ci, którym udowodniono działalność konspiracyjną, do MBP w Warszawie. Przykładowo: w okresie akcji „X” tylko na terenie woj. wrocławskiego specjalnie utworzone grupy operacyjne UB aresztowały co najmniej 838 osób podejrzanych o działalność w poakowskiej konspiracji kresowej (wileńskiej, lwowskiej, tarnopolskiej i stanisławowskiej). Jak pisali w raportach komunistyczni prokuratorzy wojskowi z Wrocławia, „aresztowano zgodnie z zarządzeniem MBP przede wszystkim działaczy AK-owskich z okręgu lwowskiego i wileńskiego [...], przeważnie podejrzanych politycznie, na których UBP miały zebrany pewien materiał obciążający”.

Podobnie było i na terenach innych województw.

Rekonstrukcja dokładnego przebiegu akcji „X” wymaga jeszcze wielu kwerend i badań archiwalnych, szczególnie w zasobach akt Oddziałów i Delegatur IPN w Warszawie, Poznaniu, Bydgoszczy, Białymstoku, Gdańsku, Szczecinie, Wrocławiu i Katowicach. Nowe ustalenia powinny również przynieść wyniki kwerend dokonanych w archiwach litewskich, gdzie przechowywane są materiały tamtejszego NKWD. Poniżej zasygnalizujemy tylko najważniejsze przełomowe „realizacje” (aresztowania), które doprowadziły do rozbitcia Okręgu Wileńskiego AK.

23 VI 1948 r. w Solicach Zdroju na Dolnym Śląsku aresztowano rozpracowanego agenturalnie zastępcę komendanta okręgu por. Wacława Walickiego „Tassaro” wraz z żoną Heleną. Poddany intensywnemu śledztwu por. Walicki ujawnił wiele nazwisk, pseudonimów, adresów i rysopisów znanych sobie osób, z którymi współpracował w konspiracji wileńskiej. 25 VI we Wrocławiu funkcjonariusze WUBP weszli do mieszkania przy ul. Kochanowskiego 86/1. Aresztowali tam organizatora siatki informacyjnej na Dolnym Śląsku, kpt. Aleksandra Tomaszewskiego „Bończę”, i ostatniego komendanta okręgu, pptk. Olechnowicza „Pohoreckiego”, który schronił się tam po ucieczce z zasadzki zorganizowanej na niego w innym jego lokalu konspiracyjnym przy ul. Barlickiego 23/6. Przy pptk. Olechnowiczu znaleziono notes z ewidencją żołnierzy Okręgu Wileńskiego AK. Ułatwiło to znacznie dalsze działania operacyjno-śledcze.

26 VI w Szklarskiej Porębie ujęto w mieszkaniu przy ul. Obrońców 5 szefa siatki wywiadowczej kryptonim „Krzysztof”, por. Zygmunta Szymanowskiego „Beza”, wraz z żoną. Tego samego dnia w Poroninie grupa operacyjna UB aresztowała intensywnie ściganego już od 1944 roku dowódcę wileńskich szwadronów partyzanckich, mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszkę”. 29 VI w Łodzi ujęto łączniczkę Reginę Sakowicz „Renię”. W jej mieszkaniu znaleziono zostawione tam konspiracyjne materiały archiwalne, walutę i dokumenty legalizacyjne por. Walickiego. 30 VI w Krakowie zostali aresztowani bliscy współpracownicy „Pohoreckiego”, Wanda i Lucjan Minkiewiczowie. 3 VII w Poznaniu zatrzymano kwatermistrza Okręgu, por. Kazimierza Pietraszkiewicza „Konrada”. Nie zawsze jednak aresztowania przebiegały gładko.

7 VII „na zasadzce” urzędzonej na klatce schodowej kamienicy przy ul. Dąbrowskiego 57/14 (Komuny Paryskiej) we Wrocławiu funkcjonariusze Sekcji II Wydziału III WUBP śmiertelnie postrzelili w brzuch łącznika ppor. Antoniego Wodyńskiego „Odyńca”. Dwa dni wcześniej „Odyńiec” przyjechał po raz kolejny do mieszkania Jadwigi Łukasik (żony kpt. Władysława Łukasika „Młota”) przy ul. Dąbrowskiego 57/14 (obecnie Komuny Paryskiej) we Wrocławiu.

Antoni Roszczewski „Znicz”

Wszedł tam na IV piętro kamienicy, trafiając bezpośrednio do „kotła” założonego już 3 VII. W raporcie z tej akcji sporządzonym tego samego dnia i adresowanym do szefa wrocławskiego WUBP, mjr. Jana Zabawskiego, referent sekcji ppor. Wacław Gajda i naczelnik wydziału kpt. Aleksander Majkowski pisali: „W dniu 5 lipca 1948 r. podczas przeprowadzania zasadzki w mieszkaniu podejrzanej Łukasik Jadwigi nieustalony osobnik zapukał około godz. 4-tej rano do drzwi wejściowych. Po otwarciu drzwi okazało się, że nikogo nie ma, [a] z klatki schodowej zbiegał nieznaną mężczyzna, gubiąc po drodze pakunek, w którym znajdował się chleb, kostka masła oraz pistolet marki Vis [...] z pełnym magazynkiem i z nabojami w lufie. Pościg za podejrzanym ze względu na mrok i gruzy nie dał żadnego rezultatu”. Po ucieczce i zidentyfikowaniu „Odyńca” funkcjonariusze UB zorganizowali obserwację wszystkich wrocławskich dworców kolejowych, a w zdekonspirowanych mieszkaniach jego znajomych urządzili na terenie Wrocławia kilkanaście kolejnych zasadzek. 7 VII ppor. Wodyński ponownie usiłował wejść do mieszkania Łukasikowej, gdzie nadal trwała zasadzka. Tym razem został na klatce schodowej kamienicy postrzelony w brzuch przez funkcjonariuszy operacyjnych wrocławskiego WUBP. Ciężko ranny, ale przytomny, został wniesiony do mieszkania nr 14, a następnie na kocu wyniesiony do samochodu i przetransportowany do gmachu WUBP przy ul. Podwale Świdnickie. Znajdującego się w stanie agonialnym „Odyńca” poddano intensywnemu śledztwu „operatywnemu”. Funkcjonariusze UB chcieli bowiem szybko ustalić, gdzie znajduje się oddział partyzancki VI Brygady Wileńskiej pod dowództwem Władysława Łukasika „Młota”. W czasie aresztowania postrzelonego ppor. Wodyńskiego skonfiskowano między innymi kilka fotografii żołnierzy ze szwadronów „Łupaszki”, dziennik bojowy 4. szwadronu V Brygady Wileńskiej i 27 map terenowych. 8 VII 1948 r. w wieku 24 lat ppor. Wodyński zmarł w czasie śledztwa w Poliklinice WUBP we Wrocławiu. Tego samego dnia ciało przekazano do Zakładu Anatomii Prawidłowej Kliniki Uniwersyteckiej przy ul. Chatubińskiego, gdzie było przechowane przez pół roku. 27 I 1949 r. zwłoki „Odyńca” oddano do ćwiczeń studentów I roku medycyny. Tam urywa się źródłowy ślad dokumentów dotyczących zastrzelonego podporucznika Okręgu Wileńskiego AK.

12 VII 1948 r. o godz. 12.40 ppłk Dominik wz. dyrektora Departamentu III MBP przesłał do naczelnika Wydziału III WUBP we Wrocławiu, kpt. Aleksandra Majkowskiego, telefonogram nr 117 polecający: „Ustalić i aresztować Domańskiego [Urbanowicza] Henryka ps. Zabawa, członek bandy Łupaszki, zam. we Wrocławiu ul. Malinowa 3 m. 4, oraz założyć w mieszkaniu zasadzkę. Domańskiego poddać energicznemu śledztwu [...]. Sprawa wyjątkowo ważna i pilna”. Urbanowicz, harcerz wileńskiej „Czarnej Trzynastki”, żołnierz III Brygady Wileńskiej „Szczerbca”, partyzant szwadronów „Łupaszki”, został aresztowany we Wrocławiu tego samego dnia, gdy wszedł „na zasadzkę” przy ul. Malinowej 3/5, gdzie mieszkał. „Podczas zasadzki zorganizowanej w mieszkaniu Henryka Urbanowicza znaleziono zapiski zawierające 435 nazwisk z adresami osób zamieszkałych na terenie całego kraju, z czego 34 na terenie Wrocławia i województwa, których należało przefiltrować, sprawdzić. [Wielu] z nich pochodziło z okolic Wilna. Odpisy tych adresów przesłano właściwym terytorialnie jednostkom UBP, gdzie figuranci zamieszkiwali (najliczniej powtarzały się adresy z terenu woj. łódzkiego, gdańskiego i warszawskiego)” – pisali w materiałach szkoleniowych w latach osiemdziesiątych funkcjonariusze wrocławskiej SB.

24 VII 1948 r. w mieszkaniu brata Alfonsa przy ul. Świętojańskiej 139/91 w Gdyni ujęto kuriera okręgu, Wacława Beynara „Orszaka”, który po aresztowaniu w Solicach por. Walickiego zbiegł z tamtych terenów na Pomorze. Aresztowano i represjonowano również jego najbliższą rodzinę (żonę i braci).

Liczba aresztowanych wilnian, w tym żołnierzy Okręgu Wileńskiego AK, zwiększała się z każdym dniem trwania akcji „X”. Prowadzący intensywne działania operacyjno-śledcze

funkcjonariusze UBP uzyskiwali coraz to nowe „wyjścia”. Przejmowali również materiały archiwalne okręgu. Jak wskazują wstępne ustalenia, tylko do końca września 1948 r. aresztowano prawie 6000 osób podejrzanych o związki z Okręgiem Wileńskim. Zdekonspirowani i aresztowani oficerowie Okręgu Wileńskiego AK byli przewożeni na śledztwo do MBP w Warszawie. Wszyscy wilnianie byli bardzo drobiazgowo przesłuchiwani, zarówno w „centrali”, jak i w terenowych urzędach bezpieczeństwa publicznego.

Akcję „X” zakończono w listopadzie 1948 r. Niemniej jednak dalej w MBP i WUBP trwały czynności operacyjno-śledcze zmierzające do całkowitego rozpracowania siatki konspiracyjnej Okręgu Wileńskiego AK. Aresztowania wilnian trwały jeszcze przez cały 1949 r. W wyniku operacji o kryptonimie „X” niepodległościowa konspiracja wileńska działająca od 1945 r. w powojennej Polsce została całkowicie rozbita. Charakterystyczną cechą operacji był niezwykle szeroki zakres represji (zatrzymania, aresztowania, przesłuchania „operatywne”, szantaże, werbunki agenturalne, brutalne śledztwo, liczne wykonane wyroki śmierci) zastosowanych nie tylko w stosunku do czynnych w konspiracji żołnierzy i oficerów Okręgu Wileńskiego AK, ale również wobec ich najbliższych rodzin. Aresztowano kobiety w ciąży, osoby chore, matki z noworodkami. Rodziny aresztowanych stawały się dla oficerów operacyjnych i śledczych UB przedmiotem szantażu i gwarancją składania zeznań przez ujętych żołnierzy wileńskiej AK.

Aresztowani wówczas wilnianie i inni zatrzymani oficerowie „kresowych” okręgów AK przechodzili brutalne śledztwa. Bicie, karcery, głodzenie i wielogodzinne nocne przesłuchania były stałą normą. Wspomnijmy tutaj tylko o jednej z ofiar bezpieki. 26 II 1949 r. w PUBP w Prudniku żołnierz wileńskiej AK, jak stwierdza raport specjalny UB, „Pacajkiewicz vel Dembiński Józef popełnił samobójstwo przez poderżnięcie sobie żył”.

Dotychczas niezbadane pozostają działania specjalnie delegowanych do pracy w MBP i WUBP oficerów *stricte* sowieckich służb bezpieczeństwa (NKWD, MWD), którzy już od lata 1944 r. rozpracowywali w Wilnie, Lwowie i Tarnopolu oficerów AK z Kresów Wschodnich.

Wilhelmina Tomaszewska (żona kpt. Aleksandra Tomaszewskiego „Bończy”) Fordon 1951 r.

Liczne zbrodnie UB i komunistycznego sądownictwa wojskowego (orzekały wówczas Wojskowe Sądy Rejonowe) w stosunku do aresztowanych żołnierzy Okręgu Wileńskiego AK walczących o niepodległą Polskę nie zostały do dzisiaj wyjaśnione i osądzone. Zapadłe wyroki śmierci wymierzone przez dyspozycyjnych wobec wytycznych partii sędziów wojskowych wykonywano przez zastrzelenie (w piwnicach więzień) lub rozstrzelanie (pod murem) w latach 1949–1950 we Wrocławiu, Warszawie, Bydgoszczy, Lublinie i Łodzi. Stracono czołowych oficerów Komendy Okręgu Wileńskiego AK i żołnierzy podporządkowanych szwadronów V i VI Brygady Wileńskiej, działających na Pomorzu, Mazurach, w Borach Tucholskich i na Podlasiu: Antoniego Olechnowicza, Zygmunta Szendzielarza, Wacława Walickiego, Aleksandra Tomaszewskiego, Henryka Borowskiego, Lucjana Minkiewicza, Henryka Wielickę, Gracjana Fróga, Henryka Urbanowicza, Wiktora Kuczyńskiego, Zygmunta Szymanowskiego i Stefana Głowackiego. W więzieniach zmarli Aleksander Krzyżanowski, Antoni Roszczewski, Kazimierz Rybicki i Piotr Stachowicz.

Kolejne, szeroko zakrojone działania operacyjne skierowane przeciw mieszkańcom Kresów Wschodnich, ekspatriowanych po wejściu Armii Czerwonej do powojennej Polski, komunistyczne służby bezpieczeństwa przeprowadziły kolejno w latach 1951–1952 i 1962–1964. Żołnierze „kresowych” okręgów AK, w tym Okręgu Wileńskiego, jako „niepokorni” wobec systemu komunistycznego, prawie do połowy lat osiemdziesiątych pozostawali w zainteresowaniu operacyjnym funkcjonariuszy UB-SB.

Wilga pod Wilnem